

Madárnevek a magyar frazeológiában

BAŃCZEROWSKI JANUSZ

professor emeritus, ELTE BTK, Szláv és Balti Filológiai Intézet, Lengyel Filológiai Tanszék

Резюме: В венгерской фразеологии довольно много места уделяется птицам. В статье мы группируем птицы по социологическому принципу, 1. декоративные птицы, живущие в квартирах людей; 2. птицы живущие в непосредственной близости человека, домашние, съедобные, которые человек специально разводит, 3. дикие птицы, несъедобные, живущие вблизи человека напр. в парках, на полях итд. 4. хищные и нехищные птицы, которые живут в лесах, на полях, вдали от человека. Птицы, которые живут вблизи человека чаще всего вызывают негативное значение, а те которые живут вдали от человека скорее всего – позитвное.

Слова-ключи: птицы, венгерская фразеология, негативное значение, позитивные коннотации.

Az ember az objektív valóságot észlelve, kategorizálja, konceptualizálja és minősíti a benne található objektumokat és jelenségeket. A minősítésnek különféle aspektusai lehetnek: morális, intellektuális, pragmatikai, esztétikai, vallási, igazságossági, vitális vagy hedonista stb. A frazeologizmusok szemantikai struktúrájában az adott nemzetre jellemző antropocentrikus nézőpont tükröződik. Az antropocentrikusságról a frazeologizmusokban szereplő metaforák és összehasonlítások többsége is tanúskodik. A frazeológiában többek között megnyilvánul az élővilágnak, ebben a madárvilágnak is, az ember által történő minősítése is, ami általában pejoratív jellegű. A madárnevek nagyon gazdag és sokszínű képet mutatnak a frazeológiában. Elemzésünkben fontosnak tartjuk a szociológiai jellegű osztályozást, amely figyelembe veszi a madár és az ember között fennálló távolságot. Így a következő madárcsoportok megkülönböztetéséről van szó:

1. az ember közvetlen közelében lévő, lakásban tartott, nem ehető díszmadarak, mint pl.: papagáj, kanári, pinty stb.);
2. megszelídített, házi, tenyésztett, ehető madarak, mint pl.: tyúk, liba, kacsa, pulyka stb.;
3. az ember közelében, azaz a parkokban, réteken, földeken élő, nem megszelídített, nem ragadozó vadmadarak, mint pl.: veréb, varjú, galamb, cinke, harkály stb.;
4. vadon élő nem ragadozó és ragadozó madarak, amelyek az erdőkben, mezőkben az embertől nagy távolságban élnek, amelyekkel az ember ritkábban találkozik, és képtelen őket ellenőrzés alatt tartani, mint pl.: a sas, a bagoly, a szajkó, a vércse, a sólyom, a fogoly, a fajdtyúk, a túzok, a daru stb.

Az általunk elemzett frazeologizmusok legnagyobb csoportját a tenyésztett (2) és az ember közelében szabadon élő vadmadarak (3) alkotják. A magyar nyelvben több olyan frazeologizmussal is találkozhatunk, amelyekben a *madár* hiperoníma szerepel. Tükröződik benne az, amit az ember a madarokról gondol, hogyan észleli és minősíti azokat. Kiemelésre kerül a madarak repülési képessége és az ezzel kapcsolatos a szabadságuk és a függetlenségük is (pl.: *szabad, mint a madár*;

madártávlatból néz vmit, Jobban szereti a madár szabadságot, mint kalitkában a vendégséget; Madár a repülésre, ember a munkára született; A madár szárnyra kap; Az a madár ugyan ritka, kinek kedves a kalitka; A madár akárhova repül, mindig otthon van stb.), továbbá a gondtalanságuk, semmittevésük (pl.: *kék madár, Él, mint a madár az ágon*) stb. Ezen kívül az ember észreveszi a madarak negatív tulajdonságait is, pl.: *Nem jó madár, mely éjszaka jár; Csúnya madár az, amelyik a saját fészkébe piszkít; Rossz madár az, mely más fészkébe tojik; Rossz madárnak fészke se jó stb.*

A *madár* nevét tartalmazó frazeologizmusok elemzésekor ki kell emelni a madarak népi, köznyelvi kategorizációját is, ahol azok a madarak, amelyek nem tudnak repülni, vagy a repülési képességük korlátozott, mint például a házi, tenyésztett madarak és a struccmadár, általában pejoratív minősítésben részesülnek, azoktól a vadmadaraktól eltérően, amelyek az embertől nagyobb távolságban élnek. Ez azért van így, mert a házi állatok, ebben a madarak is, alá vannak rendelve az embernek, és tőle függenek.

Az általunk elemzett frazeologizmusokban világosan elkülönül a következő három madárkategória: (a) házi, tenyésztett madarak, (b) az ember közelében élő, nem ragadozó vadmadarak, (c) vadon élő nem ragadozó és ragadozó madarak, amelyek az embertől nagyobb távolságban élnek. Nyilvánvaló, hogy a felsorolt kategóriák közötti határok nem élesek, elmosódnak, mivel például a galamb, a kacska, a liba stb. lehetnek egyidejűleg tenyésztett és vadmadarak is ugyanúgy, mint például a pacsirta, a bagoly, a fülemile stb., amelyek egyrészt az ember közelében, másrészt az erdőkben is élhetnek.

Az első (a) csoporthoz tartozó tenyésztett házi madarak nevei (*tyúk/kakas, liba/lúd/gúnár, kacska, pulyka/pulykakakas*), annak ellenére, hogy nagyon kis csoportot alkotnak a többi madárcsoporthoz viszonyítva, igen gyakoriak a frazeológiai kapcsolatokban, amelyekhez az ember általában pejoratív minősítést rendel hozzá. Például:

- butaság, meggondolatlan viselkedés, pl.: *buta liba, Annyit ért valamihez, mint a lúd a zsoldárhoz; Vedel, mint a lúd; Úgy ért hozzá, mint a tyúk az ábécéhez; Annyit esze sincs, mint egy tyúknak; Nagyot hall, mint a tyúk a takarodásban; Mindig karattyol, mint a kotlós tyúk; Nyeli, mint a kacska a nokedlit; Kakas alatt tojást keres stb.*
- a külső kinézet tökéletlensége, nem megfelelő magatartás, pl.: *Olyan, mint a szédült liba; Kóvályog, mint a liba, amelyik bürköt evett; Úgy néz, mint a liba az eperfára; Gágog, mint a lúd; Liba volt, most lúd; Olyan, mint a pulykatojás; Úgy áll a szája, mint a tyúk segge; Járkál, mint a sós seggű tyúk; Ül, mint a beteg liba a tojáson; Úgy szuszog, mint dugott liba stb.*
- kihívó, szokatlan viselkedés, kötekedő jellem, eltúlzott büszkeség, jellemhibák, furcsa szokások, pl.: *Mérges, mint a pulyka/pulykakakas; Ki-ki magának, mint a kislibák; Kivan, mint a liba; Olyan, mint a lúd a hattyúk között; Olyan, mint a szárnyaszegett lúd; Úgy vannak, mint az árva lúdfiák;*

Bús, mint a kotlós tyúk; Olyan, mint a pákosztos gúnár; Álmos, mint a beteg pulyka; Kevély, mint a pulykakakas; A tyúkokkal fekszik; A tyúkokkal kel; Sok tarka tyúkjá van; Hallgat, mint a tyúk a gyomban; Kacsázó járás; Úgy jár, mint a páva; Kevély, mint a páva; Ha a kakas kevély, tűrhető; Én a kakas, kend a tyúk; Két kis kakas összeveszett; Vén kakas, fiatal jérce; A jó kakas ritkán kövér; Egy kakas az egész falu kakasait fellármázza; Kakasokból válnak a kappanak; Amelyik tyúk sokat kárál, keveset tojik stb.

- a pozitív tulajdonságokról csak akkor esik szó, amikor az adott madár valamilyen különleges jeggyel rendelkezik, pl.: *Aranytojást tojó tyúk; Addig kapar a tyúk, míg szemre talál* stb.

Érdemes figyelni arra is, hogy az elemzett frazeologizmusokban hangsúlyt kap a madarak neme is, ami az ember a hétköznapi, népi világlátásával függ össze.

Azok a frazeologizmusok, amelyek a második (b) csoportba tartozó madarakra vonatkoznak, igen gazdag képet festenek. Ezek a madarak az ember közelében élnek, például a városi parkokban, tereken, utcákon, mezőkön, réteken stb., tehát az embernek van közvetlen lehetősége jól megfigyelni és minősíteni őket. Egyeseket közülük gazdag kultúrkonnotációk jellemzik, mint például a *gólya*, amely úgy jelenik meg, mint a gyerekeket hozó madár, a *fecske*, mint a tavasz, illetve az eső előhírnöke, vagy a *galamb*, mint a béke jelképe.

- A frazeológiában pozitív minősítésűek az olyan madárnevek, mint például: a *gólya*, *fecske*, *galamb*, *gerlice*, *hattyú* (*Hisz a gólyában; Meghozta a gólya; Gólyát látok; Elmennek a fecskék, itthon maradnak a verebek; Sok fecske ősz jele; Fecskefészkek körül legtöbb a szó; Turbékolnak, mint két galamb; Galamb posta; Fehér, mint a hattyú; Nem fehér hattyú az, kinek tarka tolla; Úgy szereti, mint a gerlice a párját* stb.).

Az ehhez a csoportba tartozó frazeologizmusok nagy többsége pejoratív minősítésről tájékoztat. Itt elsősorban az olyan madárnevekről van szó, mint például: a *varjú*, *veréb*, *szarka*, *holló*, *csóka*, *szajkó*. Segítségükkel megbélyegezzük az olyan emberi hiányosságokat és jelenségeket, amelyeket helytelennek tartunk. Például:

- lármás viselkedés, az éles, irritáló hangok (pl.: *Krákog, mint a varjú; Úgy krákokog a varjú, mint az anya; Károgó varjú; A varjú a tölgyfán őnéki krákokogott; Károg a holló; Csörög a szarka; Vizzog a sas; A szajkó rikácsol* stb.);
- butaság (pl.: *Néz, mint a varjú az üres koncba; Még verebet se tud sodrani* stb.);
- irracionális cselekvés (pl.: *Sokat akar a szarka, de nem bírja a farka* stb.);
- szokatlan viselkedés (pl.: *Ugrál, mint a szarka*);
- a külső kinézet tökéletlensége, szokatlansága, rossz szokások (pl.: *Olyan a feje, mint a szarkafészkek; Mintha varjút nyelt volna; Tarka, mint a szarka; Verebet fog az orra alatt; Csacsog, mint a szajkó; Mindig azt szajkózza; Fekete, mint a csóka; Sipitanak, mint az éhes fecskefiák* stb.);
- jellemhibák (pl.: *Verebet patkol; Gyanakszik, mint a varjú; Varjún varjat fog; Lop, mint a szarka; Holló nem mossa el a feketéjét; Holló fészken hattyút ke-*

res; Rossz hollónak rossz tojása; Fekete hollónak fekete a tojása; A varjú se krákok utána;

- kivételesség, eredetiség (pl.: *Ritka, mint a fehér holló; Ki hitte volna, hogy varjúnak is sólyom fia legyen; Csókának is sok volna; Ritka, mint a kakukk a mezőn;*)
- rámutatás a pozitív tulajdonságokra (pl.: *Varjú a varjúnak nem vájja ki a szemét; Holló hollónak nem vájja ki a szemét; Csóka csókának nem vájja ki a szemét; Addig jár az ember a varjúk közé, hogy végre megtanul károgni; Sok varjú ludat győz; Ha szarkák közt lakunk, ugrálni kell);*
- kis, jelentéktelen mennyiség (pl.: *Annyit eszik, iszik, mint a veréb; Többet ivott, mint a veréb szokott stb.);*
- rámutatás a lelki, a szociális és a fizikai állapotra (pl.: *Árva, mint gerlice; Szelíd, mint a gerlice; Bús (búsul), mint a(z árva) gerlice; Mint a veréb, oly szegény; Varjúnak varjú a fia; Kövér, mint a töltött galamb; A varjú is neki krákok; Koppán a szeme, mint a kálvinista varjúnak; Emlegetik a verebek; Emlegetnek a szarkák a réten, hogy mikor mégy már fáért stb.).*

A vadon élő nem ragadozó és ragadozó madarak (c), amelyek az embertől nagyobb távolságban élnek, az esetek nagy többségében pozitív minősítéssel bírnak. Erről elsősorban azok a frazeologizmusok tanúskodnak, amelyek a nagyméretű madarokról szólnak: (pl.: *Olyan szeme van, mint a sasnak; Többet ér a vén sas az ifjú bagolynál; Sas nem fogdos legyet; Sasnak sas a fia; A sas nem kapkod a legyek után; Bagoly a képe, de sólyom a szeme; A bagolynak is a maga fia a legszebb; Bagoly is bíró a barlangjában stb.).*

A pozitív minősítés mellett a szóban forgó madarokat negatív konnotációk is jellemzik egyes tulajdonságaik miatt (Pl.: *Ha sast látja lelapul a tyúk; Olyan, mint akit a sasok téptek meg; Leccsap valamire a vércse; Bagoly mondja a verébnek, hogy nagyfejű, stb.).*

Negatív minősítésű a *daru*, a *kakukk* is (pl.: *Görbén hordja a nyakát, mint a daru; Kiabál, mint a daru; Tekereg, mint ősszel a daru; Más fészkében költ, mint a kakukk; Kilenc kakukkszóig tartott; Sokszor hallott már kakukkszót; Háládatlan kakukk; Kakukktojás stb.).*

Az öröm, a boldogság, és a siker a fülemülével és a pacsirtával asszociálódnak (Pl.: *Énekel, mint a fülemüle; Énekel, mint a pacsirta; Örül a fülemüle, ha hangya-tojást lát stb.),* a nagy érzelmek pedig a fajdyúkkal (Pl.: *Süket, mint a fajdkakas).*

A lakásban tartott egzotikus és díszmadarak viselkedési tulajdonságai szintén tükröződnek a frazeológiai kapcsolatokban, bár, hozzá kell tennünk azt is, hogy nagyon korlátozott mértékben. Például: *Olyan, mint a papagáj; Éneklő kanárik; Olyan, mint a pinty stb.* Valószínűleg ez azért van így, mert az ember nem ismeri közelebbről ezeket a madarokat, bár egyeseket közülük tenyésztet is. Ez a megjegyzés a struccmadarra is vonatkozik, amelynek az ember gyávaságot tulajdonít (*Úgy tesz v. a homokba dugja a fejét, mint a strucc; Struccpolitikát folytat).*

A madárnevet tartalmazó frazeológiai kapcsolatok, annak ellenére, hogy a nyelvben hosszú tradícióval rendelkeznek, manapság nem örvendenek nagy népszerűségnek, ismeretségnek és gyakoriságnak sem. Erről tanúskodnak az erre vonatkozó elég szerény internetes és szótári adatok is. Sok frazeologizmus feledésbe megy, vagy csak a régebbi nyelvi rétegben található meg (pl.: *Mindig (úgy) jár a szája, mint a kacsá farka; Én a kakás, kend a tyúk; Csak szeménten vitéz, mint a kakas; Köszönjete, ludak, én is asszony vagyok; Olyan, mint a szárnyaszegett lúd stb.*). A nyelvi változásokban észrevehető az ember távolodása a természet világtól, különösen az ember egyre gyengülő kapcsolata a vad természettel, ami kétségkívül a mai civilizáció eredménye.

Felhasznált irodalom

- Bañcerowski, J. 2008. *A világ nyelvi képe. A világkép mint a valóság metaképe a nyelvben és a nyelvhasználatban*. Budapest. Tinta Könyvkiadó.
- Bárdosi V. (főszerk.) 2003. *Magyar szólástár. Szólások, helyzetmondatok, közmondások értelmező és fogalomköri szótára*. Budapest. Tinta Könyvkiadó.
- Bárdosi V. 2008. Les figés du français : héritage classique et renouvellement. In: María Álvarez de la Granja (ed.) *Lenguaje figurado y motivación. Una perspectiva desde la fraseología*. (Studien zur romanischen Sprachwissenschaft und interkulturellen Kommunikation, Band 41). Frankfurt am Main. Peter Lang. 2008. 81–96.
- Biró I. & Schlandt H. 1937. *Szólások és fordulatok magyar–német gyűjteménye*. Budapest. Kilián.
- Dziewońska-Kiss, D. 2010. Állatnevek és állati testrészek a lengyel és magyar nyelvi minősítésben. In: Bárdosi Vilmos (szerk.). *Világkép a nyelvben és a nyelvhasználatban*. Budapest. Tinta Könyvkiadó. 69–76.
- Dziewońska-Kiss, D. 2011. Néhány megjegyzés a frazeológia szerepéről a világ nyelvi képének rekonstruálásában (magyar és lengyel anyag alapján). In: Bárdosi V. (szerk.). *Tegnap filológiánk mai szemmel*. Budapest. Tinta Könyvkiadó. 71–77.
- Kiss G. (főszerk.) 2001. *Magyar szókincstár*. Budapest. Tinta Könyvkiadó.
- Lewicki, A. M. & Pajdzińska A. & Rejadowa, B. 1987. *Z zagadnień frazeologii. Problemy leksykograficzne*. Warszawa. Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Margalits E. 1990. *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások*. Budapest. Akadémiai Kiadó.
- O. Nagy G. 1976. *Magyar szólások és közmondások* (2. kiadás). Budapest. Gondolat.
- Póra F. 1991. *Magyar rokon értelmű szók és szólások kézikönyve*. Budapest. Gondolat.